

Др Сенка БАБОВИЋ РАСПОПОВИЋ*

ЦРНА ГОРА И СПОЉНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА РУСИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВИЈЕКА

ИЗВОД: Рад је посвећен истраживању културног фактора у црногорско-руским и руско- црногорским односима у другој половини 19. и почетком 20. вијека, кроз оквир спољне културне политике. Тема може допринијети даљим истраживањима на теми и њој сличним.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Спољна културна политика, културни дијалог, спољна политика, Црна Гора, Русија, Св. синод, Словенска добротворна друштва, друштвена средина

У назначеним хронолошким границама између Црне Горе и Русије успостављен је јединствен културни дијалог, чије се посљедице са аспекта Црне Горе могу квалификовати као златна епоха у њеном културном развоју. Наиме, уз помјерање временске границе двије деценије уназад у Црној Гори су уз непосредно учешће Русије, отворене прве основне школе и основана прва штампарија, организоване прве средњошколске институције, оснажена православна религија и њени центри, написан први грађански законик, ишколована црногорска интелигенција готово у потпуности, остварене државне реформе, преведена прва књига и написана прва уџбеничка литература, отворено прво дјечије забавиште, написана прва ријеч књижевне критике, успостављен културни дијалог са Европом, објављено монументално дјело трајне вриједности - енциклопедија црногорског живота, чији је аутор руски слависта и научник П. А. Ровински, итд.

Посматран на нивоу појаве културни дијалог Црне Горе и Русије у другој половини 19. и почетком 20. вијека, веома је специфичан,

---

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

како по свом карактеру тако и обиму и ширини. Могао би се тумачити као руска културна експанзија у овој словенској и балканској земљи величине ”главе чиоде”. Пред истраживача спољне културне политике отварају се бројна питања у вези са таквим размјерама културног дијалога двије земље, тим прије што је у питању, на једној страни моћна двоконтинентална држава а на другој, мала и ”убога земља”, која се тек почела појављивати на политичкој мапи Европе.

Најприје питање с којим мотивима и циљевима једна велика држава културно посредује у микроскопској земљи, у ком обиму и ширини, какав је карактер културне комуникације, ко су носиоци руске спољне културне политике, на којим нивоима се реализује процес. Кругу питања значајних за тему припадају питања социјално-економског, културног и политичког тла Црне Горе. Њихова анализа ближе одређује карактер културног дијалога Црне Горе и Русије, односно степен сагласности црногорских културних потреба са обимом руског културног посредништва, као и тачку на којој руска спољна културна политика није више могла да усаглашава своје циљеве са културним и политичким тлом Црне Горе.

Потпунији одговор на постављена питања захтијева да се у круг питања и могућег приближавања одговору на њих укључе питања историјске позадине у којој се одвија процес. А у тој позадини су питања Русије и Европе након Кримског рат и Париског конгреса (1856), односа Русије и Османског царства, односно Аустрије (Аустро-Угарске), руске балканске политике и мјеста Црне Горе у њој.

И док је наша историографија испустила да са становишта историјске науке макар дјелимично освијетли назначену тему, у руској историографији на нивоу опширног чланка, историчар Нина Иванова Хитрова, која је свој научни живот посветила изучавању Црне Горе и јужнословенског свијета у 19. вијеку, објавила је педесетих година 20. вијека чланак посвећен теми културних веза Црне Горе и Русије у готово двовјековном периоду.¹

Изворну основу за назначену тему представљају прије свега програмска документа о руској спољној политици након Париског мира, Декларација кнеза Александра Горчакова о новој националној политици из августа 1856. године, дипломатска инструкција амбасадору у Цариграду, о путевима споразумијевања са османском империјом и јужнословенским свијетом у њеним оквирима. Надаље, архивска грађа коју

¹ Хитрова Н. И, *Културне везе Русије и Црне Горе (од 18. до почетка 20. вијека)*, Москва 1957; Хитрова. Н. И, *Културне везе Русије и Црне Горе (од 18. до почетка 20. вијека)*, Подгорица 2003.

су производили носиоци руске културне спољне политике на Балкану, прије свега извјештаји дипломата, затим грађа словенских добротворних друштава, Св. Синода руске православне цркве.

За мјесто Црне Горе у спољној културној политици Русије у наведеним хронолошким границама изворна основа тиче се молби и захтјева црногорских званичника за руском културном подршком, извјештаја руских дипломатских представника у Дубровнику у чијој се дипломатској надлежности налазила Црна Гора до стицања међународног признања на Берлинском конгресу 1878. године, а касније дипломатских представника са Цетиња. Штампана, часописи и листови, како руски тако и они који су излазили у Црној Гори, такође представљају један од извора за освјетљавање теме, и готово су незаобилазни са становишта карактера и ширине проблема. Радови руских слависта и руске научне славистике о Црној Гори у наведеном временском оквиру, имају посебан значај самим тим што садрже драгоцене податке из области културе које домаћа литература у условима неразвијене научне дјелатности није могла да забиљежи и учини их доступним данашњој историјској науци.

Црна Гора средином 19. вијека је мала беспутна, културно неразвијена словенска земља на југоистоку Европе, на Балканском полуострву, чија је територија захватала око 4000 км, у којој је живјело око 120 000 становника, православне вјере. Основна маса становништва живјела је на селу, по обрасцу својих “средњовјековних предака“. Становништво се бавило сточарством, земљорадњом и риболовом, од чије производње је обезбјеђивало пуко преживљавање јер обрадивог земљишта било је тек једна дванаестина. Трговина је била безначајна, увозени су из Османског царства со, кукуруз и пшеница, а извозило се у аустријску провинцију Боку Которску нешто оваца, коза и рибе. На оскудном социјално-економском тлу није било могуће обезбиједити сопствене финансијске изворе. По свим основама унутрашњег живота Црна Гора је исказивала потребу за високим степеном материјалне и финансијске подршке са стране.²

Културно-просвјетна слика Црне Горе није се битније разликовала. У њен рам улазило је тек нешто основних школа³, православних цркава и веома мали број писмених људи. Историчар др Ђоко Пејовић, који се бавио културно-просвјетним развитком Црне Горе, наводи да је до 1870. писмених људи у Црној Гори било једва која стотина⁴. Култур-

² Више, Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960.

³ Крајем 60-тих у Црној Гори је било 8 школа са око 300 ученика. Чернагория 1860-1900, АВПР, Политархив, д. 3352; Видјети: Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево, 1876.

⁴ Видјети: Ђоко Пејовић, *Развитак културе и просвјете у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње

на достигнућа Његошеве епохе била су нестала у “борби непрестаној“ са непријатељем, сиромаштвом и оскудицом сваке врсте.

Иако простором мала, Црна Гора имала је много ширу историјску перспективу. Смјештена на западном Балкану, у залеђу Јадранског мора и граничним појасевима османске империје и аустријске царевине, Црна Гора је представљала значајну тачку на геополитичком чворишту Црно море-Балкан-Средоземље, што јој је у великој мјери омогућило да се уз економску, културну, политичку и дипломатску подршку Русије историјски индивидуализује, државно уздигне и постане незаобилазан чинилац балканске историје друге половине 19. и почетком 20. вијека.

За дипломатским столом у Паризу, марта 1856. године, завршена је историја трогодишњег Кримског рата (Источног рата 1853-1856), највећег европског ратног сукоба након Наполеонових ратова.⁵ Кримски рат завршен је потпуним поразом Русије и на бојном пољу и за зеленим столом. Двоструки пораз Русије измијенио је њен европски политички лик. Од водеће земље у међународним односима, коју позицију је стекла у Европи последице Бечког конгреса 1815. године, Русија је мировним одлукама у Паризу сведена на ранг регионалне државе чији је државни суверенитет доведен у питање. Наиме, одлукама мира у Паризу које су потписали дипломатски представници Енглеске, Француске, Аустрије, Русије, Османског царства, Пруске и Сардиније, Русији су наметнуте веома тешке, мировне одлуке које су угрозиле њене виталне интересе. Одредба о неутрализацији Црног мора, којом је забрањено Русији и османској царевини да на његовим обалама држе ратну флоту и изграђују војна утврђења, оставила је јужну границу Русије потпуно отвореном и незаштићеном. Одузимањем Бесарабије и предајом Карса османској царевини, Русија је лишена прилаза Дунаву, што је такође значајно умањивало и ограничавало њене стратешке и војне потенцијале. Конгрес је потврдио одлуку којом Порта забрањује пролаз кроз Босфор и Дарданеле у мирно вријеме ратним бродовима свих земаља. Према одредбама конгреса Молдавија, Влашка и Србија остале су под султановим суверенитетом, али уз колективну гаранцију

1971, 198.

⁵ Сукоб интереса Русије и Енглеске, Француске, Аустрије на Блиском истоку и Балкану довео је до Кримског рата (1853-1856). Као повод за Кримски рат послужио је спор међу православним и католичким свештенством о “светим мјестима” у Јерусалиму, о томе у чијој надлежности треба да се налази “гроб Господњи” и коме припада купола Витлејемског храма, гдје се по предању родио Исус Христ. Више, Тарле Е. В, *Кримска војна*, М-Л, 1941-1944; Бестужев И. В, *Кримская война*, Москва, 1956; Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853-1856*, London and New York: Arnold and Oxford University Press, 1999; Trevor Royle, *Crimea, the Great Crimen War, 1854-1856*; John Sweetman, *The Crimean War: 1854-1856*.

држава потписница уговора њихових права.⁶ Колективним гаранцијама о заштити хришћанског становништва у Османском царству одузет је Русији моћни инструмент којим је обезбјеђивала ширину спољнополитичког дјеловања на Балкану, кроз право покровитељства над дунавским кнежевинама, Србијом и хришћанским поданицима Порте.⁷ Одлуке мира у Паризу надаље су слабиле руске позиције у Средоземљу и на Блиском истоку, што је у суштини значило њено потискивање са главног, за Русију животно значајног геостратешког чворишта на линији Црно море –Балкан- Средоземље, односно од могућег рјешавања Источног питања.⁸

Двије недјеље након потписивања Париског мира, три државе потписнице уговора Енглеска, Француска и Аустрија, направиле су додатни притисак на Русију, споразумом о “Тројном савезу”. И овим споразумом државе савезнице гарантовале су “независност и цјеловитост Османског царства утврђене у уговору закљученом у Паризу 30. марта 1856. године”⁹. Потписнице “Тројног савеза” оцијениле су да би свако нарушавање или непоштовање тог уговора представљао *casus belli*. Три велике европске државе споразумом о савезу додатно су политички изоловале Русију и удаљиле је од рјешавања не само питања европског југоистока и Средоземља, већ су нарушиле систем европске равнотеже.

Пишући о међународним односима, спољној политици Русије и посљедицама проистеклим по одлукама Париског конгреса, руски историчар Н. С. Нарочницки написао је да Русија послјије Кримског рата и Париског мира више није успјела да поврати политички утицај који је остварила у Европи у првој половини 19. вијека.¹⁰

У веома сложеним политичким околностима, које су пратиле крхке социјално-економске и политичке прилике у земљи, било је неопход-

⁶ Парижский трактат, www.hist.msu.ru

⁷ Миром у Кучук-Кајнарцију (1774) закљученом послјије руско-турског рата 1768-1774, Русија је добила право заштите хришћана у Отоманској империји и право пролаза за трговачке бродове кроз Босфор и Дарданеле.

⁸ Источно питање, термин прихваћен у дипломатији и историјској литератури има условно означене групе дипломатских и политичких проблема у европској историји међународних односа последње трећине 18, 19. и првих деценија 20. вијека. Обухвата неколико питања и проблема у вези са распадом османске империје, односима Русије и османске империје и односима са европским државама по питању отоманске власти на Балкану и мореузима Босфор и Дарданели, националноослободилачке процесе у отоманским окупационим зонама, политику Русије и великих европских држава у зонама додира османске власти и колонијалне власти других држава.

⁹ *Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII - начало XX в.* Москва 1978, 150.

¹⁰ Н. С. Нарочницки, *Международные отношения в неиней политике России от Парижского (1856) до Франфуртского мира*, Москва 1946.

но што прије дефинисати националне приоритете, односно националну државну политику, у ком контексту и спољну.

Главни спољнополитички задатак који стајао пред руском владом било је укидање понижавајућих одредаба Париског конгреса, а то је морала да усклади са неопходним унутрашњим реформама. У таквим околностима Русија је морала да отвори оне спољнополитичке путеве којима би била заштићена од понављања искуства Кримског рата.¹¹

Цјеловит спољнополитички програм Русије након Париског мира сачинио је новоименовани министар спољних послова кнез Александар Михаилович Горчаков (1798-1883). Први крупни акт Горчакова на мјесту руског канцелара било је издавање циркуларне ноте иностраним владама у којој су били изложени руски спољнополитички принципи. Према циркуларној ноти спољнополитички принципи тијесно су везани са унутрашњим потребама земље, што је исказано ставом да се Русија усредсређује¹². Чврсто се држећи принципа тијесне везе између унутрашњих потреба земље и спољне политике, суздржано и опрезно кнез Горчаков је настојао да ријешити тешко наслеђе Кримског рата и Париског мира, обезбиједи дужи мир потребан земљи, изврши реформе, добије право на успостављање црноморске флоте, извуче земљу из дипломатске изолације, успостави контролу над мореузима, обнови утицај на Балкану, у чему је умом великог дипломате у великој мјери успио.¹³

Пораз Русије у Кримском рату и вишеструки политички и дипломатски обруч који јој је наметнут одлукама Париског конгреса, не само да је ову земљу удаљио од европске политичке сцене, већ јој је ограничио и главни рукавац европског политичког споразумијевања који је водио балканским, односно јужнословенским спољнополитичким правцем. Обнова утицаја на Балкану, сходно програмском документу

¹¹ Основные задачи внешней политики выступали с полной определенностью: сбросить путы Парижского договора и возродить Черноморский флот, сохранить позиции на Балканах, не допустить скатывания России на положение державы второго ранга. Все это - не прибегая к силе и не посягая на мир в Европе. России предстояло сломать всю систему экономической и социальной жизни, построенную на крепостном праве, вылезти из ямы глубокой финансовой задолженности, покрыть страну сетью железных дорог, перевооружить и реорганизовать дремуче отсталую армию, возродить флот, частично затопленный в Севастопольской бухте, частично состоявший из устаревших деревянных судов. И как в полном одиночестве, одной против всех обеспечить условия для проведения великих реформ?

¹² Лопатников В, *Россия сосредотачивается, К 200-летию со дня рождения А. М. Горчакова*, Международная жизнь, 1998, 10.

¹³ Нарочницкая Л, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856–1871 гг.* М, Наука, 1989; Хитрова Н. И, *Триумф Горчакова, Отмена неутрализации Черного моря.* Российская дипломатия в портретах, Москва 1991, 208-220.

кнеза Горчакова из августа 1856, претпостављала је у првом реду коришћење мирних и дипломатских средстава.

Балкан који се простирао на сјеверу до ријеке Дунава и Саве, на југу до Средоземног мора, на истоку и југоистоку до Црног, Егејског и Мраморног мора а на западу до Јонског и Јадранског мора, представљао је најкраћи и најважнији пут који је повезивао средњу Европу са истоком и главну геостратешку копчу како Русије тако и Европе са средоземним басеном и блискоисточним земљама. Све велике европске државе биле су заинтересоване за контролу овог геостратешког чворишта, и све оне су у наведеним хронолошким границама плеле мрежу геостратешке корисности у њему, не водећи много рачуна о томе да то није био празан геостратешки простор већ простор на којем су живјели народи са својим животним, културним и политичким потребама.

Балкан у својој великој већини био је насељен словенским становништвом, међу којим је Русија налазила свог природног савезника, по основу културно-историјске блискости, што јој је давало извјесне предности у спољнополитичким активностима у односу на друге европске државе заинтересоване за распрострањавање свог утицаја и успостављање контроле у овом региону. Значај словенских народа на Балкану, који су се налазили на пола пута националног пунољетства, за руску спољну политику након Париског конгреса изванредно је знао новоименовани министар спољних послова Русије кнез Александар Горчаков.

О томе какав значај је влада у Санкт Петербургу придавала словенским народима на Балкану илустративна је оцјена руског дипломатског представника у Бечу 1856. Андреја Будберга (1820-1881), који је навео да су у то вријеме односи Русије са словенским народима, “били важнији од наших (руских - прим. аутора) односа са европски државама”.

Програмски документ на основу којег је утврђена и распостирана спољна културна политика Русије на Балкану представљала је *Дипломатска инструкција* предсједника владе кнеза Горчакова из 1856. године, дипломатском представнику у Цариграду А. П. Бутењеву (1787-1866). Дипломатска инструкција посланику у Цариграду садржала је све мјере, путеве и методе којима је руска дипломатија требало да оживотвори Кримским ратом и Париским конгресом ограничени балкански правац спољнополитичког споразумијевања. У инструкцији су, поред успостављања добросусједских односа са османском царевином и паритетног односа са другим државама у Источном питању, развојем трговине, борбом са предубјеђењима у Европи која приписују Русији освајачке планове, наведена и друга питања која су била у тијесној вези са нашом темом, а тицала су се наглашене подршке православној цркви и хришћанском становништву у османској империји. У вези са

таквом подршком Русије главна пажња дипломатских представника у региону, према инструкцијама, требала је да буде усмјерена на контролу и оживотворење Хатихумајуна из 1856. године и ”обезбјеђивање права хришћанског становништва по том основу, не путем сукоба, већ путем јачања веза са османским властима и притисцима на Порту са другим државама”.¹⁴

Прве мјере које је влада кнеза Горчакова предузела на обнови балканског спољнополитичког правца, односиле су се на ширење дипломатске мреже у региону. Октобра мјесеца 1856. кнез Горчаков је предложио цару Александру II оснивање дипломатских представништава-конзулата у османским провинцијама Бугарској, Босни, Херцеговини и Албанији. У извјештају за цара предсједник владе је нагласио да је оснивање конзулата у тим провинцијама потребно зато што се одредбе Хатихумајуна не испуњавају и да је православно становништво доведено до ”повишеног растројства”.¹⁵ До почетка седамдесетих година на Балкану су била отворена дипломатско-конзуларна представништва у Једрену (1856), Видину (1856), Сарајеву (1856), Мостару (1858), Битољу (1860), Трнову (1862), Рушћуку (1867), Софији (1871), вице-конзулати у Варни (1856), Пловдиву (1860), Призрену, Јањини и Скадру. Конзулат у Дубровнику, у чијој се дипломатској надлежности налазила Црна Гора, уздигнут је на ранг генералног конзулата, којем су били потчињени конзулати у Скадру и Сарајеву.¹⁶

Јужнословенском спољнополитичком правцу руска влада је уподобила административно одјељење министарства спољних послова, у чијој се надлежности налазио балкански регион. На мјесту директора азијског одјељења, у чијој су се надлежности налазила питања источне политике, именован је изврстан зналац јужнословенских прилика Јегор Петровић Коваљевски (1811-1868), аутор, између осталог, и књиге ”Четири мјесеца у Црној Гори”. Готово деценију и по бавио се овај дипломата јужнословенским земљама, које је неколико пута посјеђивао у дипломатским и истраживачким путовањима. Коваљевски је одржавао везе са бројним јужнословенским личностима из политичког и културног живота. Велику пажњу посвеђивао је Источном питању. Положај балканских народа у османском окупационом систему квалификовао је као ропство, стидно чак и за средњевјековно доба.¹⁷ На мјесто дипло-

¹⁴ Хевролина В. М, *Борьба за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875, деятельность российских консульств, Геополитические факторы во внешней политике России, вторая половина 16-начало 20. века*, Москва-наука 2007, 230.

¹⁵ Исто.

¹⁶ АВПР, Ф. ГА. I_л-1, д. 32, л. 155-156.

¹⁷ Видјети: Хитрова Н. И, *По поводу записки Е. П. Ковалевского о Восточном вопросе*, Софија 1974.

матског представника у Цариграду постављен је такође добар познавалац прилика у словенском свијету Аполонар Петровић Бутењев. У словенске земље именовани су искусни дипломате којима је словенски свијет био близак, попут А. Ф. Гилфердинга, К. Н. Леонтијева, И. С. Јастребова, Н. П. Стремаухова, К. Петковића итд.

Ширењем дипломатске мреже, раширило се руско присуство, посебно у западном и југозападном дијелу Балкана гдје раније није било руских дипломатских представника (Босна, Херцеговина, Македонија, дјелимично Албанија), што је повећавало њене могућности у обнављању и ширењу пољуљаног утицаја у овом региону. Руски конзули у тим дијеловима водили су активну политику на заштити православног становништва и православне цркве, борили се са католичком и унијатском пропагандом и у значајној мјери неутрализовали покушаје Аустро-Угарске да ојача свој утицај у срединама насељеним православним становништвом, попут покушаја да онемогући хиротонију цетињског архимандрита Никанора Ивановића у Русији.¹⁸

¹⁸ Послије смрти митрополита Петра II митрополијски престо остао је упражњен, а црквени живот прилично запуштен. Интервенцијама руских конзула у Дубровнику, Стремаухова и К. Петковића, књаз Данило је почетком 1858. године упутио у Русију ради хиротоније архимандрита Никанора Ивановића. На тај потез књаз Данила Аустрија, која је одмах по проглашењу Црне Горе за књажевину обратила пажњу на црквено питање у њој, предузела је неколико мјера како би онемогућила хиротонију архимандрита Никанора у Русији. Власти у Бечу су задржале архимандрита на путу за Санкт Петербург, како би га спријечиле да отпутује у Русију. Преко српског патријарха и карловачког митрополита Јосифа Рајачића, који је би поданик Аустрије, Беч је покушао да осујети планове књаз Данила о хиротонији Никанора у Русији. Патријарх Јосиф Рајачић послао је на Цетиње пастирску посланицу у којој је тражио да књаз Данило пошаље духовно лице на хиротонију у Карловце. Посвећење у Карловцу било би, како наводи руски дипломата у Дубровнику Константин Петковић, према посланици патријарха Рајачића извор процвата и благостања Црне Горе. Црна Гора би прихватањем сугестија из патријархове посланице имала двојаки ослнац на сусједну монархију, духовни и материјални.

По савјету аустријског министра спољних послова грофа Буоља патријарх српски је тражио да се пастирска посланица прочита у цркви на дан Христовог рођења, вјероватно се надајући да ће тиме изазвати реаговање од стране народа и да ће књаз под притиском свог народа измијенити одлуку и послати архимандрита Никанора у Карловце. Руски дипломата у Дубровнику у вези са тим догађајима писао је протојереју Рајевском у Беч, средином новембра 1858. У писму наводи: "Познати су вам, многопоштовани Михаил Фјодоровичу зановијетања и маневри које је у последње вријеме употребила Аустрија, како би спријечила црногорског архимандрита да добије чин епископа у Русији. Бечки кабинет обратио је пажњу на тај предмет на самом почетку подјеле духовне и свјетовне власти, одмах по повратку књаз Данила из С-Петербурга, страсно желећи да Црну Гору потчине свом духовном сизеренству, у ствари министерска полиција је жељела да употреби оружје како би старац Рајачић постигао циљ."; К. Петковић-М. Ф. Рајевском, *Зарубежне Славјане и Россия*, Документи из архива М. Ф. Рајевског, док. 331 нов. 1858, 355-356.

Оно што је посебно значајно са становишта наше теме у дјеловању дипломатских представника тиче се њихове обавезе, према инструкцији Горчакова, о прикупљању разноврсних информација о локалним срединама у којима су били акредитовани. Министарство спољних послова Русије је занимао економски положај краја, православне цркве, православних школа, потребе образовања локалног становништва у Русији и бројни други подаци политичке природе, активности дипломатских представника других држава, активности грчких свештеника у тим крајевима и др.¹⁹

Бројни извјештаји руских дипломата са Балкана, писани према инструкцијама Горчакова, не само што су представљали основу на којој је дограђивана руска балканска политика у посткримовском добу, већ су са становишта наше теме готово у потпуности освјетљавали питања која се односе на карактер, обим и ширину руске спољне културне политике у овом региону, степена сагласности социјално-економског и културног тла са њом, идентификују носиоце културних активности, путеве њеног распрострањавања итд, због чега имају значај прворазредног извора за наведену тему. Посебан значај за спољну културну политику имају резултати који су дошли као послједица преданог рада на терену. Наиме руски дипломате су своја сазнања о словенском свијету преточили у дјела научног или публицистичког карактера, чиме су своје дипломатске активности уградиле у културне историје балканских народа и сачували много тога што би у културно неразвијеним срединама, могуће, било изгубљено без њихових дјела. Незамислива је балканска и јужнословенска културна историја без дјела А. Ф. Гиљфердинга, К. Н. Леонтијева, И. С. Јастребова, К. Петковића и бројних других руских дипломата који су боравили у балканским земљама.²⁰

По хиротонији архимандрита Никанора Ивановића, бечке новине почеле су да доносе текстове у којима су заступана права српског патријарха и теза да су рукоположењем архимандрита Никанора у Русији та права нарушена. О напписима у бечкој штампи у истом писму протојереју Рајевском руски дипломата наводи: ”По бечким новинама су почели да галаме заузимајући се за права српског патријарха и грубо тиме оружати против нас православне Србе у Аустрији, као да Русија посеже за њиховим црквеним правима. Нико им неће вјеровати, јер сваки зна, ако Аустрија последице 1848. године заједно са баном Хрватске и војводом Срема и Баната није уништила патријарха, то свакако није из поштовања права православних Срба, већ из неоснованих претензија да посредством патријарха потчини својој полицији друге Словене, поданике османске Порте; Исто; Новак Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852-1878*, ИЗ, 18, 1961, 584-587.

¹⁹ Хевролина В. М, *Борба за усилење својих позиција на Балкану у 1856-1875, дејелност руских консулстава*, 260.

²⁰ Више о руској конзуларној служби на Балкану Ф. Ф. Мартенс, *О конзулах и консулској јурисдикцији на Востоку*, СПб, 1873; Више о активностима руских дипломата на Балкану, Иван Степанович Јастребов, *Зборник радова*, Историјски институт САНУ,

До Кримског рата и Париског конгреса Русија је у времену дужем од једног вијека играла кључну улогу у политичком животу Црне Горе.²¹ Такав положај Црне Горе у односу на Русију привремено је измијењен дјеловањем француске дипломатије у кримској кампањи, конкретно активностима француског конзула у Скадру Хекара, који су довели до удаљавања Црне Горе и Русије и другачијих политичких концепција у дјеловању црногорског владара, књаза Данила Петровића.²² Црногорски владар је полагао наде да ће француском подршком добити међународно признање, што је био нереалан захтјев у односу на историјске околности у којима се појавио. На Париском конгресу гарантован је територијални интегритет Османског царства, и дат је приоритет османском путу у рјешавању проблема, сходно чему је Црна Гора од стране Француске упућена на сарадњу са Портом. Црној Гори је препоручено да своје националноослободилачке захтјеве усмјери ка политичкој аутономији, која би подразумевала и признање султанове врховне власти. Француски предлог да Црна Гора непосредно преговара са Портом о својим захтјевима подржала је и Енглеска, што је довело до конкретног пројекта уговора о сизеренству.²³ Овакви потези црногорског владара оцјењени су од стране руског министарства спољних послова као облик ликвидације “фактичке независности Црне Горе.” Да би спријечила младог и пуног амбиција књаза, који није био у стању да сагледа све међународне околности и последице политичких пројекција, Русија је извршила обуставу новчане помоћи Црној Гори а свом дипломатском представнику у Дубровнику Н. Стремаухову, који је замијенио остарјелог Јеремију Гагића на том мјесту, дала инструкције које су се односиле на одвраћања књаза Данила од таквих спољнополитичких комбинација²⁴.

Призренски округ и општина Призрен, Призрен, 1997; Косик В. И. Константин Леонтьев. *Размышления на славянскую тему*, Москва, 1997; Гиљфердинг Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни, и Старој Србији*, Сарајево, 1972; Миролуб М. Станковић, *Константин Петковић и Црна Гора*, Скопље 1987.

²¹ Радоман Јовановић, *Црногорско-руски политички односи 1711-1917*, Црна Гора у међународним односима, Титоград 1984, 15-55; Видјети: Радослав Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996.

²² Више, Бранко Павићевић, *Данило Петровић-Његош, књаз црногорски и брдски 1851-1860*, Београд 1990.

²³ Услови које је у јануару 1857. поставила Порта да би се регулисало црногорско питање, осим признавања сизеренства султана, били су да Црна Гора прекине све политичке и вјерске односе са Русијом и да пристане на установљење једног погодног пута кроз Црну Гору који би повезивао османске провинције Албанију и Херцеговину, Више, Драгослав Страњаковић, *Књаз Данило и питање сизеренства султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића-Џуце у Цариграду 11. јуна 1857*, Записи, књ. 7, св. 5, Цетиње, 1930, 331.

²⁴ Бранко Павићевић-Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916...* Т. 1, 547-551.

Руски конзулат у Дубровнику, до стицања црногорске државне независности на Берлинском конгресу 1878. године, био је од стране министарства спољних послова Русије, задужен за односе са Црном Гором. Дипломатски представници у Дубровнику пратили су све догађаје везане за Црну Гору, и активно учествовали у њеном политичком и културном животу. Цјелокупан унутрашњи и спољнополитички живот Црне Горе нераскидиво је уткан у рад руског конзулата у Дубровнику.

Питање руског конзулата у Дубровнику и његовог значаја за Црну Гору, представља крупно истраживачко питање о којем историографија тек треба да да ријеч. Са становишта наше теме његов значај за спровођење руске спољне културне политике је од изузетне важности. Руски дипломате у Дубровнику, Н. Стремаухов, К. Петковић, А. С. Јонин, као посредници између Црне Горе и Русије, са повишеним интересовањем за црногорске прилике, радили су на сређивању културно-просвјетног и црквеног живота у духу препорука своје владе о мирним средствима обнове утицаја у јужнословенском свијету. У дипломатској инструкцији кнеза Горчакова П. Н. Стремаухову се, између осталог, наводи: "Налазећи се близу Црне Горе, наш конзулат у Дубровнику одвајкада је служио као посредник између те области и царске владе. У садашњим политичким околностима Ваш однос са црногорским књазом представља особити значај који захтијева вашу пуну пажњу и упорну бригу". У наставку инструкције Горчаков наводи да је књаз Данило: "заборавио примјер покојног владике Петра II који је слиједио благе савјете руског двора, поучавао мирним пословима свој ратнички народ, уливао му нека грађанска убјеђења, одвраћао га од напада на сусједне земље, смањив крвну освету, са дужном пажњом је располагао народним новцем, успио је да свом насљеднику остави капитал значајан за његов сиромашни народ."

Руски дипломата, Н. Стремаухов, није могао бити да утиче на спољнополитички курс књаза Данила, али је покренуо питање запуштене православне цркве. Наиме књаза Данила је упутио на црквени правац у регулисању руско-црногорских односа, кроз хиротонију цетињског архимандрита у Санкт Петербургу. Питање је до краја довео новоименовани руски дипломатски представник у Дубровнику К. Петковић²⁵. Поред дипломатских активности на сређивању односа Црне Горе и Русије, прикупљао је податке о Црној Гори и објавио драгоцен прилог под називом "Црна Гора и Црногорци". Руској читалачкој јавности додатно је приближио преводом на руски језик Медаковићевих дјела о Црној Гори.

На мјесто руског дипломатског представника у Дубровнику, К. Петковића је замијенио А. С. Јонин.²⁶ Доласком овог искусног диплома-

²⁵ Мирољуб М. Станковић, *Константин Петковић и Црна Гора*, Скопље 1987.

²⁶ А. С. Јонин, ГАРФ, Ф. 939, 1 оп. 390 (1837-1900)

те у Дубровник, црногорско-руски односи у ушли су у фазу појачаних политичких и културних веза. Ниједно питање везано за политички и културни живот Црне Горе до краја мандата овог дипломате није се рјешавло без посредништва Русије. Тема руски дипломата А. С. Јонин и Црна Гора је једно од бројних питања из црногорско-руских односа која чека истраживаче.

Период у културном развоју Црне Горе, који је означаван као златна епоха, везан је за активности овог дипломате. Наиме великим залагањем А. С. Јонина у Црној Гори су први пут отворене, 1869. године, двије средње школе, Учитељско-богословска и Дјевојачки институт, намијењен средњошколском образовању женске дјеце из Црне Горе и других српских крајева који су се налазили у саставу отоманске империје односно Аустро-Угарске.²⁷ Јонин је водио све послове око отварања ових школа, које је финансирала руска влада, тијесно сарађујући са протојерејом руске цркве при амбасади у Бечу, М. Ф. Рајевским око наставника, ректора цетињске богословије, начелнице Института, наставних програма, смјештаја наставника, њихових плата итд.²⁸

Мјере владе у Санкт Петербургу у правцу обнове и распрострањања утицаја међу јужнословенским народима на Балкану, поред прилагођавања дипломатског апарата, обухватиле су и друге видове државне интервенције. Руска влада је олакшала упис јужнословенске омладине на руске универзитете. Наиме, 1856. године влада је проширила мје-

²⁷ П. А. Ровински, *Девичий Институтъ Императорици Марији в Цетине в Чернагории/ по поводу его двацатипятилетия с 1869-94/*, Изданийе Спб Славянскогo Благотворительного общества, Спб. 1895; П. А. Ровински, *Дјевојачки институт на Цетињу*, Цетиње 2000; Ристо Драгићевић, *Дјевојачки институт*, ИЗ 12, 1950, књ. 5, 40-61; Живко Драговић, *Извјетај о двадесетогодишњој радњи Дјевојачког института Царице Марије на Цетињу*, Просвјета, св. 1, 1889, 396-399.

Приликом боравка у Санкт Петербургу крајем 1868. књаз Никола Петровић је изнио жељу руској царици Марији да на Цетињу отвори властиту приватну женску школу у којој би се васпитавало 12 дјевојчица из виђенијих породица са којима би училе и његове три ћерке. Молио је царицу да одреди руску наставницу за његове ћерке, која би могла да предаје васпитаницама руски, француски, историју и географију. Антонина Блудова –М. Ф. Рајевском, *Документи из архива Рајевског, 136-137*. На повратку из Санкт Петербурга, књаз Никола се у Бечу састао са протом Рајевским и у разговору с њим изразио жељу за отварањем, поред Богословско-учитељске школе, и Дјевојачког института. Руска влада је одобрила молбу књазу Николе по питању оснивања женског института. Дјевојачки институт је основан по угледу на сличне школе у Русији и другим словенским земљама попут Бугарске. За издржавање школе издвојено је 5000 рубаља из касе царице Марије и државне касе. За начелницу Института именована је, по препоруци Рајевског и Антонине Блудове, Надежда Пацевич. Посебно мјесто у историји Института припада дугогодишњој начелници Софији Петровној Мертваго.

²⁸ А. С. Јонин-М. Ф. Рајевском, *Зарубежне Славјане и Россия 40-80 годы 19. века* 186, 156; 187, 157; 188, 158.

ру донесену 1840. године, по којој је министарство просвјете одобрило упис у руске школе за омладину из словенских земаља, без обавезе да знају руски језик. Школовање омладине било је бесплатно, а најсиромашнији ђаци и студенти добијали су државне стипендије. За стипендије јужнословенске омладине, на примјер 1860, руска влада је одобрила 5000 рубаља. Крајем 1857. године министарство народне просвете обавезало је попечитеље московског и кијевског школског округа да помогну јужнословенској омладини у образовању у Русији и да сиромашне ученике примају на рачун државне касе.²⁹

Без ограничења јужнословенска омладина могла је да похађа престижне универзитете, духовне академије и школе Санкт Петербурга, Москве, Казања, Харкова, московске гимназије, иконописне школе при Троице-Сергејевој лаври итд. За малољетна лица распоређена у кадетске корпусе био је отворен посебан разред у институту Д. С. Минкова.³⁰ Низ повластица настављен је и наредних деценија све до 1893. године кроз одлуку да се на универзитете уписују студенти без потпуне средње школе. Међутим, студентима који нијесу имали дипломе о завршеној класичној гимназији за универзитете који су предвиђали ту врсту школе, у којој су изучавана по руским школским програмима два класична језика, по окончању студија нијесу издаване дипломе, већ само увјерења да су одслушали предвиђени програм и положили испите. Послије 1893. године, донесени су прописи о обавезном потпуном средњошколском образовању, као услову за даљи наставак студија у Русији.³¹

Све послове око уписа јужнословенске омладине на универзитет водила је "Комисија за образовање Јужних Словена", која је формирана при министарству спољних послова, односно азијском одјељењу. Комисија је вршила одобравање и распоређивање омладине на универзитете и друге школе.³²

Правила о коришћењу владиних стипендија, о начину и одабиру кандидата за даље школовање Комисија је донијела 1899. године. Према овим правилима свршени студенти руских универзитета из јужнословенских земаља, нијесу могли да се запосле у државним службама у Русији. Према члану 4. правила били су обавезни да се врате у своју земљу. Правила Комисије даље су предвиђала даље школовање у Русији, "Србима, Македонцима, Црногорцима, Босанцима и Херцеговцима, док су дипломатски представници требало да одбију молбе "аустриј-

²⁹ Хитрова Н. И, *Културне везе Русије са Црногорцима ...*, 173.

³⁰ Ю. Н. Иванов, *Создание Южнославянского пансиона в Николаеве, Култура народова Балкан в новое время*, Москва 1980, 201-215.

³¹ Хитрова Н. И, исто.

³² Исто.

ских Словена, Чеха, Словака, Хрвата, Грка, Румуна а и руских поданика који су живјели у словенским земљама.”³³

Погодности руске владе у образовним процесима јужнословенске омладине у потпуности су се подудариле са потребама Црне Горе за високошколским образовањем. Црна Гора затворена у патријархалном самовању на оскудном социјално-економском и културном тлу, притијешњена иновјерним и њој ненаклоњеним и често непријатељски расположеним државама, Отоманском Империјом и Аустро-Угарском била је лишена могућности да направи и најмањи корак у погледу културно-просвјетне активности. Једина институција која је могла да понуди неки вид културног искорак била је Цетињска митрополија. Залагањем цетињских митрополита започело је прво школовање црногорских младића у Русији. Пут који су отворили цетињски митрополити добио је на интезитету у другој половини 19. вијека у најужој вези са руском спољном културном политиком. Најприје у самој Црној Гори створени су предуслови за стицање високог образовања отварањем двије средње школе, Богословско-учитељске и Дјевојачког института. Богословско учитељска укола давала је учитељски кадар потребан земљи али су њени ученици настављали даље школовање у Русији и Србији. Из прве генерације ученика Богословско-учитељске школе отишли су на школовање њени најбољи ученици попут Живка Драговића, Марка Драговића, Митра Бакића, Ђура Поповића итд. Наредних деценија велики број Црногораца је стекао универзитетске дипломе у Москви, Санкт Петербургу, Казању, Кијеву, Одеси, дипломе духовних академија и семинарија. Црногорска омладина могла се срести и у Харкову, Новгороду, Полтавску, Подолску, Астрахану, Курску, Чернигову, Јекатаринославу итд. Поред универзитета, црногорска омладина похађала је духовне академије у Кијеву, Санкт Петербургу.³⁴

Школовање црногорске омладине у Русији отворило је широке могућности у културно-просвјетном животу Црне Горе. Директни позитивни ефекти школовања у Русији почели су да се осјећају посљедњих деценија 19. вијека, када се у културно-просвјетни живот укључују свршени студенти руских универзитета и духовних академија Лазо Поповић, Марко и Живко Драговић, Лазар Перовић, Митар Бакић, Митар Пламенац, Ђуро Поповић, Симеон Поповић, Милисав Раичевић и други.

По повратку у Црну Гору црногорски студенти доносе са школским дипломама и дух развијених руских културних и научних среди-

³³ Правила избора и препоруке словенима у руским школама. . . МОДАЦ, Приновљени рукописи, 1889.

³⁴ Момчило Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000; Н. И. Хитрова, *Културне свези ...*, 177.

на, нове идеје и научна сазнања, нове погледе на црногорску стварност. Многи од њих предано и са пуно енергије укључили су се у државни и друштвени живот, као просвјетни и културни дјелатници, државни чиновници, дипломате, љекари али и научни радници који својим радовима у области историје отварају простор за научну мисао.

Поред административних погодности које је руска влада пружала у области образовања у Русији, значајну подршку образовним процесима пружала је и у самим словенским земљама кроз оснивање основних и средњошколских институција у Бугарској, сјеверној Албанији, Босни, Старој Србији, Црној Гори. Новоосноване школе стајала су под највишим покровитељством царске породице. На подручју данашње Црне Горе руском подршком осниване су или помагане школе, поред Цетиња, у Подгорици, Зети, Беранама, Гусињу итд, гдје су снажну подршку руској влади пружили словенски комитети, који су слали новац, књиге, плаћали учитеље итд.

Руска подршка образовним процесима међу Јужним Словенима укидала је ограде патријархалног наслеђа, кроз различите видове културних активности које су носили ови процеси, надаље уводила је женску дјецу у ове процесе отварањем школа намијењених образовању дјевојчица, попут женске гимназије у Сарајеву, основне школе у Скадру и средњошколског института у Цетињу.

Један од постојаних носилаца руске спољне културне политике у Црној Гори а и на Балкану уопште, који је значајно доприносио њеној ширини, била Руска православна црква. Руски Св. Синод упућивао је Српској православној цркви у Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини, Далмацији, Војводини, Старој Србији редовну помоћ у новцу, кроз годишње пензије манастирима, богослужбеним књига и богослужбеним предметима, свештеничкој одјећи и другим стварима потребним за обављање службе божије. Помоћ Руске цркве Српској православној цркви у таквом обиму пресјекле су политичке околности, Октобарска револуција и Први свјетски рат. У тим околностима вјековни ослонац јужнословенског православног свијета је био је искључен из магистралних спољнополитичких пројекција новоосноване државе на развалинама царске Русије, СССР-а.

Двоструки пораз Русије у Кримском рату, на бојном пољу и за дипломатским столом, болно је одјекнуо у руској друштвеној средини, која се веома активно укључила на санирању посљедица пољуљаног утицаја Русије међу јужнословенским народима. На иницијативу групе професора у Санкт Петрбургу је 1858. године основана друштвено-политичка и добротворна организација Словенски комитет, са циљем да међу балканским Словенима различитим облицима помоћи, у новцу,

књигама, богослужбеним предметима, сликама, кроз учвршћивање веза са појединим институцијама и појединцима, помагањем издавачке дјелатности, листова и часописа, стипендијама ученицима и студентима из словенских земаља на школовању у Русији, шире идеју словенског јединства и распростиру међу Словенима здраве појмове о Русији и словенству.³⁵ На овим принципима основана су словенска добротворна друштва у Москви, Кијеву, Одеси... Руска влада дала је пуну подршку новооснованим организацијама, како кроз одобрење за рад так и кроз финансијску потпору. Министарство народне просвјете помагало је рад Московског словенског комитета са 1000 рубаља мјесечно.³⁶ Активност Московског добротворног комитета финансирана је углавном добровољним прилозима чланова, али је њихов рад био потпомогнут од стране азијског департамента МИД-а и Св. синода Руске православне цркве.³⁷

Словенски добротворни комитети додјеливали су стипендије студентима из јужнословенских земаља који се нијесу школовали средствима владе, давали су једнократне помоћи у новцу, помагали одјећом и књигама, новцем за пут, давали позајмице итд. Средствима словенских добротворних комитета у периоду 1868-1893. школовало се 196 младића из словенских земаља, међу којима и 18 из Црне Горе.³⁸

Новчане и материјалне помоћи словенских добротворних друштва представљале су константу у културним везама Црне Горе и Русије, а самим тим и у распростирању руске спољне културне политике у Црној Гори.³⁹

Крајем 19. и почетком 20. вијека број младих људи из словенских балканских земаља који су жељели да упишу неки од руских уни-

³⁵ ГАРФ, Славянское благотворительное общество, Ф. 1750, оп. 1, ех72 (1858-1870).

³⁶ Исто, ех 64, л. 129; Министарство просвјете отворило је, на примјер, за студенте у Москви рачун у московској губернаторској каси 1875. на износ од 1000 рубаља како би појачао средства комитета намијењена стипендијама и другим видовима помоћи јужнословенским студентима.

³⁷ Више, Никитин С. А. *Славянские комитеты в России в 1858-1876*, Москва 1960.

³⁸ Хитрова Н. И, *Россия и Черногория в 1878-1908 годах*, Москва 1993, кн. 2, 252.

³⁹ Међу студентима који су прмали стипендије од Словенског добротворног друштва били су, на примјер, студенти комерцијално-техничке школе Иван Калуђеровић, Марко Врбица, Петар Ораовац. Њихова стипендија износила је по 74 рубље од почетка школовања. 1874. године Црногорцима смјештеним у Сергеј Посаду Словенско добротворно друштво је преко Емилијана Романовича Гусева слало топлу одјећу и новчану помоћ, а Нешку Зековићу, студенту филозофије првог курса, помогло је у књигама. Помоћ Словенског добротворног друштва користио је и Ристо Поповић, студент медицинског факултета Московског универзитета. Новчане позајмице комитета користили су и студенти чије је студије плаћала црногорска влада, на примјер у периоду 1892-1895. године позајмице комитета користили су Јосиф Перо, Радован Вукотић, Душан Радовић, Стефан Рељић, Вук Ђурашковић, Данило Гатало.

верзитета значајно је увећан. Млади људи из Србије, Бугарске, Црне Горе, Босне и Херцеговине најчешће нијесу располагали неопходним новчаним средствима а често нијесу имали ни школских услова за упис у више руске школе и универзитета. У немогућности да наставе школовање у Русији, ови млади људи су били приморани на повратак кући за шта нијесу имали потребних средстава. Обраћали су се тим поводом Словенском комитету за помоћ око боравка и повратка у домовину. Средства Словенског комитета, међутим, била су крајње ограничена, јер у том периду већ је значајно опао прилив од добровољних прилога друштву, тим више што су балканске државе, Србија, Црна Гора и Бугарска, од куда је и долазио највећи број оних који су жељели да упишу неки од руски универзитета, стекле државну независност и располагале својим владама које су могле да преузму обавезу даљег школовања својих поданика. Поданици из јужнословенских земаља нијесу могли да рачунају ни на неку битнију помоћ министарства спољних послова које је за ове намјене имало сасвим ограничена средства. Због околности у којима су се налазили млади људи из словенских земаља у непознатом граду, далеко од куће, без знања руског језика Словенско добротворно друштво је преко МИД-а и дипломатских представништава у словенским земљама, упутило јавно обавјештење, са захтјевом да се објави у локалној штампи, о условима под којима су млади људи могли да наставе школовање у Русији.⁴⁰ Словенски комитетет је јавно обавијестио заинтересоване младе људе да прије него што дођу у Русију успоставе везу са Комитетом, да обавијесте Комитет о свом узрасту, образовању и да дођу тек по добијању потврдног одговора да су за њихово школовање обезбијеђена средства, као и упис на неку од школских институција, зависно од претходног образовања и старосне доби.⁴¹

На истим принципима на којима су радили и развили широку активност у јужнословенском свијету Словенски комитети, ангажовао се и Кружоок руских дама, друштвена организација која је обједињавала даме из аристократског друштва.⁴² Организацијом је руководила кнегиња Т. В. Васильчикова, а његове чланице су биле А. Д. Блудова, грофица Наталија Протасова. Дамски комитет у својој добротворној дјелатности имао је подршку највиших кругова руског друштва, па и неких чланова царске породице, принцеза које су по старом православном обичају увијек узимале учешћа у добротворним акцијама. Најактивнији члан

⁴⁰ Циркулярное отношение Первого департамента Министерства иностранных дел в русские миссии в Сербии и Черногории, дипломатическое агенство в Болгарии и консульств в Сараеве, АВПР, Ф. ПОЛИТАРХИВ, д. 1566, 1901л, 128-129.

⁴¹ Исто.

⁴² Чуркина И. В., *К вопросу о первом русском обществе помощи югославянским народам, Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан, 18-19вв*, Москва 1978, 62.

дамског кружока била је грофица А. Д. Блудова, која је више од двадесет година активно учествовала у раду кружока. Руска историичарка И. В. Ђуркина због њене активне улоге у дамском кружоку, назвала је ово друштво Кружоок грофице А. Д. Блудове.⁴³

Поред помоћи која се тицала саме Црне Горе, кружоок руских дама слао је новчану помоћ крајем 60-тих дијеловима данашње Црне Горе који су улазили у састав отоманске империје и хазбуршке монархије попут новца за школу у Беранама, Зети, Гусињу, црквене књиге у Доброту, Грбаљ, Пљевља...⁴⁴

Културно-просвјетном подршком Русије словенским земљама у другој половини 19. вијека у највећој мјери координирао је протојереј М. Ф. Рајевски, свештеник руске цркве при амбасади у Бечу. Дјелатност Рајевског била је у најближој вези са руским званичним круговима. Обавјештајно одјељење аустријског министарства спољних послова пратило је његове контакте са јавним, културним и политичким личностима словенских народа у Аустро-Угарској.⁴⁵ Протојереј Рајевски имао је велики круг личности с којима је одржавао везе. Тијесне контакте имао је са руским славистима, активним члановима словенских комитета, М. Н. Погодином, Н. И. Надеждином, В. И. Григоровичем, И. А. Аксаковим, А. Н. Поповим, Ф. В. Чижовим, А. Н. Пипином, И. И. Серезневским, О. М. Бодјанским, итд, руским дипломатама на Балкану, сарађујући непосредно на проблемима који су се тицали културно-просвјетних и црквених потреба јужнословенских земаља. На другој страни је импозантан списак људи из јужнословенског свијета с којима је одржавао везе, међу којима су владари, писци, научници, Петар II Петровић-Његош, Вук Стефановић Караџић, Фрањо Миклошић, Јосип Јурај Штросмајер, Станко Враз, Људевит Гај, Вјачеслав Ганка, митрополит Михаило, патријарх српски Јосиф Рајачић који је рукоположио Рајевског у чин протојереја.⁴⁶ Његов допринос културној историји јужнословенских народа је огроман. Моћни прото, како га назива српски научник, Дејан Медаковић,⁴⁷ без сумње допринио је да Беч, који је био раскрсница словенских путева, буде центар српског окупљања, о чему историографија треба тек да да ријеч.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Н. Димитријевић-Н. П. Стремаухову, АВПР, Ф. 146, оп. 495, е. х. 4004, л3; Посолство в Константинополе, Исто, д. 2332, л 141-144; А. Д. Блудова о распоређивању доброволних прилога прикупљених у високом петроградском друштву, *Документи из Архива М. Ф. Рајевског...*, 125.

⁴⁵ *Југословени и Русија, Документи из архива М.Ф. Рајевског 40-80 века*, Том 2, књ. 1, Београд 1989.

⁴⁶ Исто, 7.

⁴⁷ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад. 1998.

Везе Михаила Фјодоровића са Црном Гором датирају од његовог постављења за настојника руске цркве при руској амбасади у Бечу. Првих година боравка у Бечу Рајевски је остварио сарадњу са Петром II Петровићем Његошем и књазом Данилом. Преко Рајевског Петар II је остварио контакте са великим чешким пјесником Ганком, који је захваљујући руском свештенику упознао пјесничко дјело црногорског владике, владара и пјесника. Везе са Црном Гором задржао је прота Рајевски и касније, блиско сарађујући са књазом Данилом и књазом Николом, различитим културно-просвјетним поводима.⁴⁸

Руски свештеник из Беча је у сарадњи са руским конзулом у Дубровнику А. С. Јонином, водио послове око отварања Учитељско-богословске школе и Дјевојачког института. По његовој препоруци за ректора Учитељско-богословске школе именован је Милан Костић, посредује у именовану Надежде Пацевич за начелницу Дјевојачког института, припрема са Николом Вукићевићем план и програм за Учитељско-богословску школу. Посредује око учешћа Црне Горе на Етнографској изложби 1867. у Москви. Обавјештава руски Св. синод о црквеним потребама у Црној Гори и активно учествује у достављању помоћи.

За заслуге према Црној Гори, књаз Никола, на предлог Нићифора Дучића, одликовао је 1866. године Рајевског крстом командора ордена Данила 2. реда за независност Црне Горе.⁴⁹ Ново одликовање добио је прота Рајевски 1873. када је одликован орденом 1. степена за независност који су добијала само лица на високим државним положајима или она лица која су имала изузетне заслуге за словенска дјела или Црну Гору, какав статус је стекао овај руски свештеник вишедеценијском радом у словенском свијету.⁵⁰

Шта је Црна Гора почетком 20. вијека у односу на средину 19. вијека? Са чиме улази у овај "најкраћи" и најбурнији вијек, а са чиме завршава историју свог независног постојања, само су нека од питања која се налазе у непосредној вези са наведеном темом. Наиме, средином 19. вијека Црна Гора је малена словенска и православна књажевина осуђена на патријархално самавање стегама два моћна царства, без економских, културних па и политичких предуслова да се развије у модерну европску монархију 19. вијека. Само деценију након Париског мира крила моћног руског орла наткрилила су ову убогу земљу јаче и

⁴⁸ Сенка Распоповић, *М. Ф. Рајевски и културно-просвјетно посредовање у Црној Гори 1869*, Зборник радова са научног скупа Краљ Никола-личност, дјело и вријеме, Подгорица 1998.

⁴⁹ Н. Дучић о одликовању проте Рајевског од стране црногорског књаза Николе, *Документи из архива Рајевског...*, 258.

⁵⁰ Исто, 279.

свеобухватније него је то било у претходним раздобљима њене историје, у складу са својом балканском политиком, која се у потпуности подударила са потребама Црне Горе. У односу на тему о којој је ријеч Русија је створила институционалне претпоставке за културни раст земље, о чему смо говорили на претходним страницама. Како је је узвраћала Црна Гора Русији - тако што снагом своје националноослободилачке тежње није остављала отоманску империју у најближем сусједству у спокоју, не ријетко је уплићући у међународне спорове, поводом којих је могла да се чује европска ријеч и европски став Русије не само као покровитеља, већ и заштитника универзалних европских принципа о праву јужнословенских народа на европске културне вриједности.

Почетком 20. вијека иза наизглед мирне политичке сцене Европе, убрзавају се политичка прегруписивања и савезништва међу великим европским државама. Од европског политичког тла Русија се све више удаљава, како унутарполитичким тако и спољнополитичким разлозима.⁵¹ Црна Гора, стицањем државне независности на Берлинском конгресу и проширеним границама са изласком на море, ушла је у двадесети вијек, знатно геостратешки ојачана што је вишеструко увећало њен политички значај. На другој страни ушла је у двадесети вијек династички везана са “најмањом од великих сила”, Италијом, која је имала политичких амбиција према југоисточној обали Јадранског мора.⁵² Са њених западних граница, након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је трасирала допунске геостратешке путеве.⁵³ У троуглу геополитички супростављених држава, Италије, Аустро-Угарске и Русије, Црна Гора отвара путеве спољнополитичког прилагођавања и таржења нових могућих савезника у овом троуглу, вјерујући да јој велике силе остављају простора за самосталне спољнополитичке концепције у интересу ње саме или како се изразио предсједник владе Лазар Мијушковић да ће: ”Црна Гора имати користи, јер на конкуренцији тих трију држава ми само добијамо”.⁵⁴ Руски политички плашт био је недовољан да у новим околностима, покрије све потребе књажевине и династије Петровић. На том новом спољнополитичком путу, Црна Гора је ушла у фазу неспоразума са својом политичком гувернантом, која се и даље трудила да малену словенску књажевину на Балкану задржи у сфери свог утицаја,

⁵¹ Више: *История внешней политики России, конец 19-начало 20века*, Москва 1997.

⁵² Више: Е. А. Кирова, *Италиянская экспанзия в восточном Средиземно море в начале 20 в.*, Москва 1973.

⁵³ О односима Црне Горе и Аустро-Угарске више у Џон Д. Тредвеј, *Соко и Орао, Црна Гора и Аустро-Угарска 1908-1914*, Подгорица 2005; Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969; Андреј Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981.

⁵⁴ Н. М. Потапов, *руски војни агент у Црној Гори, Дневник*, Т. 2, 26. мај 2006, 121.

а ова се клела на вјерност Русији, иако је предсједник црногорске владе руском војном агенту на Цетињу Потапову изјавио: ”Бог ће вас Русе разумјети, ми вашу политику не схватамо.”⁵⁵

Прво нарушавање руске спољне културне политике у Црној Гори десило се са потписивањем конкордата са Ватиканом, о регулисању правног положаја римокатолика у Црној Гори. Наиме, са стицањем државне самосталности на Берлинском конгресу, у састав Црне Горе ушло је становништво римокатоличке и исламске вјере.⁵⁶ Црна Гора је изгубила карактер православне земље. Потписивањем конкордата, почела је да се мијења и културна политика Црне Горе до тада ослоњена на пуну сагласност са руском спољном културном политиком чији је неодвојиви дио био духовно јединство Црне Горе и Русије.

Сљедећи корак у новом дефинисању културне политике Црне Горе био је дозвола за градњу римокатоличке цркве на Цетињу у којем није постојала римокатоличка паства. У подгоричку основну школу уведен је италијански језик. Тенденције културног приближавања “најмањој од великих сила”, Италији, изазвале су отпор цетињског митрополита Митрофана Бана, који није могао отворено да се супротстави књазу Николи. Као архијереј православне цркве, која је била и државна религија, митрополит је стварање римокатоличког центра у чисто православној средини видио као опасност која је водила измјени традиционалних културних принципа Црне Горе, православља и словенства. Сматрајући да му је дужност да брани те принципе, не налазећи у себи довољно снаге због обавезе да се “приклони вољи Господара”, обратио се за помоћ и подршку руском министру резиденту на Цетињу Д. С. Шчеглову. О садржају њиховог разговара руски дипломата је обавијестио у повјерљивом извјештају министарство иностраних дјела.⁵⁷ У извјештају се наводи: »Митрополит Митрофан у разговору са мном с горчином ми се жалио да је у подгоричку школу уведено, по жељи књаза Николе, предавање италијанског језика и да намјерава то да уради и у Цетињу. Владика је додао да је немоћан да се бори са тенденцијом књаза да подстиче тежње Италије да спроведе свој утицај у дјело васпитања црногорске омладине, не увиђајући сву опасност таквог правца, погодног да у будућности побије темеље на којима је расла и јачала Црна Гора, управо православље и духовну везу са Русијом.» Руски дипломата даље у извјештају наводи да се за италијанским језиком пробија католицизам, са којим ће се ”уколико се учврсти на Цетињу тешко борити”. Извијестио је министарство спољних послова да се те тенденције

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Више у Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње, 1979.

⁵⁷ Д. С. Шчеглов..., АВПР, Славянский стол ф. 164, оп. 495. ех. 3836.

осјећају на Цетињу, гдје је књаз одобрио градњу римокатоличке цркве, којој се противио митрополит Митрофан Бан позивајући се на одсуство римокатоличке пастве. Без обзира на протесте митрополита, књаз Никола је био чврст у тој намјери због, како наводи Шчеглов, обећања која је дао италијанском краљу Виктору Емануелу.⁵⁸ Руски дипломата је са митрополитом разматрао мјере којима би “зауставили примјетну навалу на Црну Гору католицизма и утицаја, страниј књажевству, италијанске културе.” Митрополит и руски дипломата су сматрали да је неопходно да се на Цетињу подигне руска црква и да се за настојника одреди искусни, свестранообразован и уман архимандрит који би могао да буде спона између руског Св. синод и митрополита, који би био моћна потпора митрополиту у “тешком послу борбе са католицизмом, као и правилној поставци народног образовања у књажевини.” Цркве у Црној Гори, па и у самом Цетињу, које су биле сиромашне и непривлачне, према мишљењу митрополита, није су се могле борити са римокатоличком црквом и њеном свечаном службом. Та служба била је “привлачна за Црногорце склоне спољном сјају”, како их митрополит карактерише.⁵⁹ Због тога је сматрао да би спокојна величина православне службе у одговарајућим условима “захватила њихову душу”. Из тих разлога је молио митрополит Русију да обрати свој поглед на “једновјерну Црну Гору” и да покаже сву моћ православне цркве.

Након разговора са митрополитом руски дипломата је разговарао о иницијативи и са књазом Николом. Књаз је одмах прихватио идеју и поклатио парче земље за руску цркву на Цетињу. Руски Св. синод одредио је Померанцева за израду плана цркве. Послови око градње храма на Цетињу кренули су већ доласком професора Померанцева на Цетиње у првој половини септембра 1903. Митрополит се сагласио да храм буде потчињен петербуршкој митрополији, а не локалном епархијском начелству, да би се избјегли сви неспоразуми и да се сматра црквом руске мисије.⁶⁰

Према извјештају руског дипломате из октобра мјесеца атмосфера око градње руске цркве била је крајње позитивна и пуна ишчекивања. Завршетак римокатоличке цркве се ближио крају, што је повећавало нестрпљење Црногораца да се што прије заврши руска православна црква.

Но, и поред почетно добре атмосфере, послови око градње храма су се одуговлачили. Већ 1906. године нови руски министар резидент Штејн, који је на том мјесту наслиједио Шчеглова, обавјестио је МИД,

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто; Радослав Распоповић, *Руски храм на Цетињу*, ИЗ, 1, 2000.

да је књаз у разговору са њим говорио ”крајње раздраженим монологом против градње храма на Цетињу”, а као аргумент наводио негодовање ”тобож читавог становништва Цетиња на вјерско-сепаратистичке тежње Русије”, која, како наводи руски дипломата ”за три, четири човјека гради посебну цркву, и да му је, тобож, долазила тим поводом депутација и изјавила да нога ниједног Црногорца неће прећи праг храма”.⁶¹

Градња руског храма на Цетињу произашла из оквира спољне културне политике Русије у Црној Гори није до краја добила сагласност књазу Николе, који је ипак спретним умом и благонаклоношћу руског цара Николаја II, успио да новац намијењен за градњу цркве пребаци на свој рачун. Наиме краљ се обратио руском цару са предлогом да се 200 000 рубаља издвоји за њега а да се 100 000 додијели мушкој гимназији, на шта је добио сагласност руског цара⁶²

Да ли је новац уплаћен у пуном узносу није нам познато, али прва транша у износу од 117 097, круна, односно 125. 000 рубаља достављена је Црногорској банци, о чему је банка обавијештена.⁶³

У истом периоду покушаја градње руске цркве на Цетињу, започело је отказивање гостопримства и Дјевојачком институту царице Марије, за коју је Павле Аполонович Ровински, поводом 25 година постојања, написао да му је једна образована личност из Русије написала: ”Баш ви најбоље од свих знате каква је то корисна и важна установа. То је вјероватно јединствен примјер стварно корисног и успјешног руског културног утицаја у словенском свијету, јединствен случај гдје смо успјели бити културно корисним и утицајним”.⁶⁴

Наиме по вишедеценијској традицији у Институту је 1906. године организовано васкршње славље по руском обичају. Овом слављу није присуствовао ниједан Црногорац учитељ запослен у њему. Добро обавијештени руски војни агент на Цетињу, Потапов, тим поводом записао је у свом ”Дневнику”: ”Вјероватно је то морало бити забрањено одозго, јер се не би десило да по својој иницијативи не дође нико”.⁶⁵

Изразито негативан став по питању опстанка Дјевојачког института износио је предсједник владе Лазар Мијушковић. Одржавање ове руске образовне институције у Црној Гори могло је да наруши његову аустрофилску репутацију. Потапов у свом ”Дневнику“ од 1. јуна записује да је у разговору руског дипломате Штејна и Лазара Мијушковића, Мијушковић казо: ”Ето ми имамо Дјевојачки институт. У суштини он

⁶¹ Штејн-МИД-у, АВПР, Славянский стол, Исто, 1. 102, 16. окт. 1906.

⁶² Н. Девченко-Сазонову, 1. 12 АВПР, Славянский стол, Исто, 1, 25, 1909.

⁶³ Храм на Цетињу, Исто, 1. 62, 1911.

⁶⁴ П. А. Ровински, исто.

⁶⁵ Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, Дневник, Т. 2, 1906.

нама уопште није потребан, јер из Црне Горе не емигрира женски већ мушки елемент, па би зато нама биле потребне мушке а не женске установе”. Штејн је, како даље наводи Потапов, упоређујући овај разговор са предсједником црногорске владе са тим да је црногорска влада укидала у наредној години 35 државних стипендија закључивао да би Лазар Мијушковић ”био спреман да избрише апсолутно и сваки траг неком испољавању културног утицаја Русије на Црну Гору, па према томе и да затвори Институт”.⁶⁶ Дан касније Потапов записује да се међу имућним становништвом Цетиња појавила идеја да ће ако ”Софијин Институт не буде преобразован по њиховој жељи о свом властитом трошку основати такву школску установу која ће одговорати њиховим захтјевима”. Све ове манифестације отпора Дјевојачком институту Потапов оцјењује као жељу Црне Горе да се “јавно еманципује од наше (руске-прим. аутора) политичке гувернанте.”⁶⁷ По питању Института Потапов је разговарао са књазом Николом. Записао је књажеве ријечи том приликом: ”До сада се Русија није никада бринула о нашем културном и моралном развоју, она је давала новац и ништа више; истина дио тог новца ишао је на Богословију, која је сада преобразована у Гимназију али то је све у чему се испољила брига Русије за нашу културу...” Ове ријечи књаза Николе свакако да су морале да оставе тежак утисак на човјека који је био веома добро упућен у све модернизацијске процесе и промјене у Црној Гори које је пресудно омогућило руско финансијско и културно посредовање у њој.⁶⁸

На новембарском засиједању црногорске народне скупштине 1906. године, у оквиру претреса укупног стања у школама, покренуто је питање Института. Говорено је о томе да треба обратити пажњу на Институт и организовати га на начин да он задовољи оне захтјеве који се траже за све црногорске школе, отворити га за екстерне ученице и поставити захтјев да васпитање у њему буде у духу црногорског патриотизма.⁶⁹

Борба коју је водила Софија Мертваго уз подршку руске владе, за очување ове школе, која је по ријечима министра спољних послова Сазонова служила ”дјелу васпитања и образовања словенске омладине” и омогућавала ”распрострањање нашег утицаја на ближњем истоку,” трајала је око седам година. Априла мјесеца 1913. године краљ Никола је упутио писмо руској царици-мајци Марији Фјодоровој, која је била покровитељ Института, у којем је обавјештава о затварању Института. У

⁶⁶ Исто, 1. јун 1906.

⁶⁷ Исто, 7. јун 1906.

⁶⁸ Исто, 2. јун 1906.

⁶⁹ Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине 1906-1914, новембар 1906.

писму царици-мајци, књаз Никола наводи: ”укидајући овај институт који је под покровитљством нашег царског величанства, да створим други о трошку црногорске државе, ја се покоравам гласу срца.”⁷⁰ Краљ даље наводи да је Дјевојачка школа дала добре резултате, али да он мисли да би је требало “замјенити другом, надахнутом најстварнијом и најхитнијом потребом женске младежи наших територијалних освајања, и да би та школа могла дати богате плодове”⁷¹.

Руско посланство на Цетињу, преко “Гласа Црногорца”, службеног органа црногорске владе, обавијестило је 13. септембра 1913. “заинтересована лица” да се руски Дјевојачки институт на Цетињу затвара.⁷²

Затварањем, послије 42 године постојања, Дјевојачког института на Цетињу, престао је да постоји један од најзначајнијих посредника у распрострањању руске спољне културне политике у Црној Гори. Једнако тако нестала је и једна од најзначајнијих образовних институција у Црној Гори, која је у великој мјери размакла ограда патријархалне културе.

Закључак

Словенске земље на Балканском полуострву почетком друге половине 19. вијека налазиле су се на пола пута националног стасовања, до пунољетства предстојао им је дуг пут који је до тада, посебно када су у питању Црна Гора и Србија, најчешће оружаном борбом против отоманске империје подизале степен самоорганизовања и националног сазријевања. Париски конгрес је за двије наредне деценије искључио могућност оружаног сукоба, али и отворио пут за обје државе да се у већој мјери него до тада, кроз европску културну комуникацију, какву је за Црну Гору отворила Русија, приближе културно развијеном свијету. И поред политичких ограничења која су проистацала из Париског акта, Русија је на европским вриједностима отворила културни дијалог у јужнословенском свијету, у оквиру спољнополитичких концепција, који је у Црној Гори резултирао културним препородом.

Културни дијалог Црне Горе и Русије у другој половини 19. и почетком 20. вијека одвија се у форми културне спољне политике Русије, која није дефинисана на начин како је то урађено почетком 21. вијека, али мјере, средства и обим којим је остваривала културни дијалог у јужнословенском свијету, посебно у Црној Гори, упућују на ближе одређивање спољне културне политике. Културна спољна политика дисциплинарно спада у *policy studies*, као и културна политика уопште, и термин је но-

⁷⁰ Ристо Ј. Драгићевић, *Дјевојачки институт на Цетињу*, ИЗ, 12, 1950, књ. 5, 40-61.

⁷¹ Исто.

⁷² Глас Црногорца, 1913, 42, 4.

вијег датума. Међутим, културна политика има и историјску димензију и, ситуирана у историографске категорије времена и простора, улази у домен историјске науке. У чланку смо покушали да осветлимо ту димензију, која се и не може исцрпсти на нивоу чланка. Потпуније освјетљавање претпоставља обраду на нивоу студије и представља једну од оних тема којом ће се бавити млађе генерације историчара.

За потпуније разумијевање природе и историје црногорско-руских односа у другој половини 19. и почетком 20. вијека мишљења смо да истраживање руске спољне културне политике нуди цјеловитији увид у споне које их вежу, заправо то шта их је упућивало једне на другу а шта раздвајало. Руска спољна културна политика када је у питању Црна Гора нуди обиље доказа о томе да Црна Гора није само празни геостратешки интерес једне велике силе, већ простор према којем је Русија имала и унутрашњи однос, о чему свједочи сагласност цара Николе II да се новац намијењен за градњу храма на Цетињу да за њене школске потребе.

Dr Senka BABOVIĆ RASPOPOVIĆ

MONTENEGRO AND FOREIGN CULTURAL POLICY OF RUSSIA IN SECOND HALF OF 19TH AND BEGINNING OF 20TH CENTURY

Summary

The cultural ties between Russia and Montenegro, given in the chronological framework, are laying in the foundation of theme "Montenegro and the cultural foreign policy of Russia in the second half of XIX and the beginning of XX century". The range and the character of the cultural bonds between Montenegro and Russia in mentioned period have been largely determined by two factors: the Russian Balkan's policy after Paris' peace treaty, as well as the cultural-historical soil of Montenegro. Throughout these two factors was happening a unique cultural communication between Montenegro and Russia in second half of XIX century, being highly compatible with both countries' needs. For the Russia, they were of foreign-political character, while for Montenegro such kind of cultural communication provided the entering into a new phase of society's modernization.

KEY WORDS: *Russia, Montenegro, foreign politics, cultural ties, cultural communication*